

I БОБ. АБДУЛЛА ОРИПОВ ПОЭТИК ТАФАККУРИ- НИНГ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ИЛДИЗЛАРИ

1.1. Ижодкор поэтик тафаккури ривожда халқ оғзаки ижодининг ўрни

Жаҳон адабиётшунослигида ижодкор адабий-эстетик тафаккури, ижодий концепцияси тўғрисида илмий-назарий масалалар мавжуд. Булардан бири муайян ижодкорнинг ўзига хослигини таъминловчи поэтик мазмун ва тафаккур янгиланиши ҳодисасига муносабатдир. Поэтик тафаккур тушунчаси дастлаб Аристотель қарашларида учрайди. Бу тушунчанинг янги кўришлари замонавий илмда Хайдеггер, француз файласуфи ва адабиётшуноси Жак Деррида тадқиқотларида намоён бўлди.² У фалсафа ва шеъриятнинг ўзаро яқинлиги ҳақида фикр билдириб, фалсафий матннинг (бу ерда шеъриятга урғу берилган) тузилиши, матн турларининг ўзига хослиги ва хилма-хиллиги, таъсир қилиш ва яратиш моделлари бўйича ўрганиш лозимлиги тўғрисидаги тезисни илгари суради.

Дунё адабиётидаги поэтик тафаккур тадрижи масаласини олимлар ижод психологияси, ижодий лаборатория, лирик қаҳрамон ва шоир бирлиги асосида таҳлил қилиш муаммосига аҳамият қаратадилар. Аслида, истеъдодли ижодкор ўзидан олдинги анъанани инкор этмаган ҳолда, мутлақо янги мезон ва ёндашувларни адабиётга олиб киради. Бу эса бадиий адабиёт, адабий жараён мазмунини ҳам бойитади. Янгича қарашлар ва ифода йўсинининг бошловчларидан бўлади.

² <https://postmodernism.academic.ru> Постмодернизм. Словарь терминов. — М.: ИНИОН РАН (отдел литературоведения) - INTRADA. Ильин И. П., 2001.

Инсон боласи доимо ўзини ўраб турган муҳитни тадқиқ қилишни, ўрганишни ва моҳиятини англашни яхши кўради. Айниқса, мубҳам ёки ақл ва идрок кўпинча ожизлик қиладиган жиҳатларга қизиқиши табиий. Шу боис бўлса керакки, минг йиллик оғзаки мерос замирида руҳ, туш, ғайб, хуллас, космогоник илмлар сирини очишга бўлган интилишларни кузатамиз. Демак, халқ оғзаки ижоди дастлаб, олам ва одам синоатлари инкишофига ҳайрат ўлароқ майдонга келган десак, иккинчидан, бадиятга руҳан эҳтиёжмандлик сабабли поэтик тафаккур тарзини ҳам шакллантирди. Дунё ва ўзбек халқ оғзаки ижоди мотивларини кузатадиган бўлсак, барчасида узвий боғлиқлик, мазмунан яқинликни кўриш мумкин. Ёзма адабиёт пайдо бўлгунга қадар яратилган халқ ижоди жаҳон бадий тафаккурининг тарихий асоси десак, асло хато бўлмайди. Халқона ижоднинг дастлабки тамойиллари, қатъий анъанавий шакллари, турлари ва қисман баъзи образлари кейинги бадий тафаккур тарзига таъсир кўрсатди. Матал, мақол, эртак, масал, кўшиқ жанридаги асарларда яхшиликка интилиш, ёмонликнинг муқаррар жазосини кўрсатиш, ростгўйликни тарғиб этиш, табиат ва жониворларга шафқатли бўлиш ғоялари ўз ифодасини топган. Бу каби ижтимоий ва эстетик идеал кейинги ёзма адабиёт намуналарида турли жанр ва образларда ҳам намоён бўлди. Халқ оғзаки ижоди намуналарига хос мавзулар, эртак, дoston, кўшиқ, афсона жанрлари мотив ҳамда сюжетлари, энг аввало, муайян миллат психологияси, тафаккур тарзи ва менталитетини ифодаловчи восита ҳамдир.

Шунинг учун инсон ёшидан қатъи назар халқ эртаклари, кўшиқлари, дostonларини тинглаганда беихтиёр сукутда қолади. Бунда бамисоли олис сафардан қадрдон уйга қайтгандек, қаттиқ чанқокдан сўнгра қониб сув ичгандек ҳиссиёт пайдо бўлади. Қолаверса, халқ оғзаки ижоди намуналарининг лейт-

мотиви, бадияти, шакл ва мазмуни кишида бадий тафаккурни шакллантириши билан ҳам аҳамиятлидир. Аниқроқ қилиб айтсак, ижодга иқтидори бўлган шахсларда ўз қобилиятини кашф этишига туртки бўлиши мумкин. Бунга ғарб ва шарқ, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам мисоллар кўп. Ўзбек халқининг ўзлиги, миллатнинг вужудга келиши, орзу-армонларини акс эттирган сюжет ва халқ қаҳрамонларининг типик образлари кейинги давр бадий адабиётига салмоқли таъсир кўрсатди.

Яъни халқ оғзаки ижоди таъсирида юқорида таъкидлаганимиз ҳиссиётлар асосан, руҳий жараён бўлиб, айрим шахсларда руҳий-ижодий баркамоллик касб этади. Масалан, Пушкин, Ҳамид Олимжон шахсияти ва ижоди фикримизга мисолдир. Бўлажак ижодкорлар руҳияти, мантикий ва ижодий тафаккур қобилиятини ривожлантиришга айнан ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар билан танишувнинг ўрни беқиёс бўлган. Яъни энг аввало, образли тафаккур қилишни, руҳиятида туғилган ҳиссиётни бадий шакл асосида намоён эта олиш қобилиятини ўстиради. Қолаверса, халқ оғзаки ижоди намуналаридаги қисқа, лўнда фикрлар, қофиядошлик бўлажак ижодкорда рифмаларни ўз ўрнида қўллай олиш салоҳиятини ҳам пайдо қилади. Ҳамид Олимжон дostonларидаги қуйма сатрлар, шеърларидаги халқона образлар замонавий шеъриятимизда халқ оғзаки ижоди оҳангларининг давомийлигига яққол мисолдир.

Ижодкор гўёки рассом ўлароқ, болалик хотираларини эртакнамо манзара тасвири уйғунлигида катта маҳорат билан тасвирлайди. Асарларидаги сюжет чизиқлари ўта нозиклик ва халқ оғзаки ижоди мотивлари ҳайрати билан тўлиб-тошган. "Болалик кунларимда, уйқусиз тунларимда", бу каби бошланмалар асосан, эртакларга хос. Ўтмишга саёҳат қилиш учун дастлабки эскиздир. Кўп эртак ва чўпчаклар,

сирли учар отлар, парилар тасвири, ботирларнинг ов ва жанг сафарлари – буларнинг барчасини қарийб ҳамма қаламкашлар поэтик тафаккурига пойдевор бўлган, десак янглишмаймиз. Демак, қадимий ўзанлардан, теран томирлардан илҳомланиш барча замонавий муаллифлар ижодига ҳам хос хусусиятлардан биридир. Бу ҳолат у ёки бу ижодкор асарларининг мазмунини ташкил этмаслиги мумкин, лекин унинг элементлари ёрқин намоён бўлган шеър, ҳикоя ва қиссалар мавжуд. Бундай унсурларга эртас ёки достонга хос сюжетларнинг бўлаклари, бошланмалар – синтактик конструкциялар кабиларни киритишимиз мумкин. Қолаверса, иқтидор ва машаққатли меҳнат, матн устида тинимсиз изланишлар юксак асарларнинг туғилишига замин тайёрлайди. Шоир ёки ёзувчи дастлаб, халқ оғзаки ижоди, кейинчалик мумтоз сўз санъати билан чуқур танишуви натижасида ўз услуби ва йўлини топа боради.

Аксарият юксак ижод вакиллариининг тарихий йўлига назар ташлайдиган бўлсак, биринчи ўринда ижтимоий муҳитга эътибор қаратилади. Лекин бизнинг назаримизда, эътирофдан кўра, кўпроқ ўша муҳит билан чиқиша олмаслик, ундан норозилик кайфияти ҳақиқий ижодкорни ёхуд СЎЗни кашф этади. Тўғри, шоир адабиёт оламига кириб келган кезларда, унинг ҳаётини тажрибаси ёхуд ижодий тайёргарлиги етарли бўлмагандир, лекин истеъдод эгаларининг ўзига хос савқи табиийси, яна ҳам аниқроқ айтганда, “пайғомлар”ни қабул қилишга муносиб қалб кўзи очиқлигини инкор қилиб ҳам бўлмайди.

XX аср ўзбек адабиёти ижод оламига ўз сўзи, овози билан бетакрор, фавқулодда истеъдодга эга бўлган бир гуруҳ шоир ва адибларни маънавиятимиз ривож учун энг зарур вақтда тақдим этди. Миллий адабиётимизнинг фидойиларидан бўлган Абдулҳамид Чўлпон ва Фитратлар бошлаб берган янги тизим, самимий мисралар, инсон қалби манзараси инки-

шофини мақсад қилган сатрларга эга вазн кейинги шеърят табиатини белгилашда муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

XX асрнинг ўрталаридаги ўзбек лирикаси давр шеърятида алоҳида мақомга эга. Негаки сохтакорлик, қуруқ шиорбозлик давом этаётган тарихий бир шароитда инсон кўнгли, қалбида кечаётган инжа туйғуларни айта олиш улкан ҳодиса эди.

Абдулла Орипов мана шундай шоирлар сирасига киради. У шеърят билан бирга ўсди, улғайди. Худди туйғулари камол топиб, чўнглашиб боргани каби адабиётга қараши, унинг масалаларига муайян муносабати ҳам шаклланиб борди. Ҳар бир одам ўзига хос индивидуал қобилият ва интеллект соҳиби. Лекин бунинг ўзи етарли эмас. Одам маълум соҳада муайян натижага эришиши учун, албатта, илмий ва амалий мактабларни ўтамоғи лозим. Абдулла Орипов мана шу мактабни улуғ устозларга маънавий шогирдликка тушиш, қолаверса, ҳаёт тажрибаси ёрдамида ўтади. Республикамизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Давлат мадҳиясининг муҳокамасига бағишланган мажлисда: “Абдулла Ориповдек шоирлар юз йилда бир марта дунёга келади”³, деб айтган эди.

Лекин шеърларида, барибир, халқона оҳанглар, тасвирдаги халқчиллик, инсон ва жамиятнинг азалий орзуси қайсидир нуқталарда сақланиб қолаверади. Масалан, “Қасам дара” каби фожеий, “Ҳангома” (Абдулла Орипов ижодидан) сингари ҳажвий асарларда бу нозик чизиқларни пайқаш қийин эмас. Айрим ўринларда лирик қаҳрамоннинг ҳолатини тасвирлашда бундай жиҳатларни кузатиш мумкин. Абдулла Орипов “Чўпон” шеърида кенг далалар, най навоси ва сурув сурудиди “Алпомиш” достонига хос

³ Иқтибос куйидаги манбадан олинди: А.Орипов. Адолат кўзгу-си. – Т.: Адолат, 2005.